

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет **права, публічного управління та національної безпеки**

Кафедра **економічної теорії, інтелектуальної**

власності та публічного управління

Кваліфікаційна робота

на правах рукопису

ОРИЩЕНКО ЛЕОНІД ВОЛОДИМИРОВИЧ

(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

УДК 332.142.4

(індекс)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В

УКРАЇНІ З ВИКОРИСТАННЯМ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

(тема роботи)

281 «Публічне управління та адміністрування»

(шифр і назва спеціальності)

Подається на здобуття освітнього ступеня **магістр**

кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Л. В. Орищенко

(підпис, ініціали та прізвище здобувача вищої освіти)

Керівник роботи

Власенко Олена Павлівна

(прізвище, ім'я, по батькові)

к. е. н., доцент

(науковий ступінь, вчене звання)

Висновок кафедри _____

за результатами попереднього захисту: _____

Протокол засідання кафедри _____

№ __ від «__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри _____

_____

(науковий ступінь, вчене звання)

_____

(підпис)

_____

(прізвище, ім'я, по батькові)

«__» _____ 20__ р.

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти _____ захистив (ла)

кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК

АНОТАЦІЯ

Орищенко Л.В. Формування та реалізація антикорупційної політики в Україні з використанням зарубіжного досвіду. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дипломна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» – Поліський національний університет. Міністерство освіти і науки України, м. Житомир, 2021 р.

В дослідженні проведено аналіз теоретичних і практичних засад формування та реалізації антикорупційної політики держави, її нормативно-правового та інституціонального забезпечення. Значну увагу в роботі було приділено активізації антикорупційної діяльності в Україні на основі зарубіжного досвіду. В дослідженні зроблено акценти на характеристиці моделей протидії корупції в європейських та інших країнах, проаналізовано досвід антикорупційної політики в розвинутих країнах та напрями його використання в практиці профілактики та боротьби з корупцією в Україні.

Ключові слова: корупція, антикорупційна політика, корупційні ризики, публічна сфера, досвід, законодавство, модель.

SUMMARY

Orishchenko L.V. Formation and implementation of anti-corruption policy in Ukraine using foreign experience. - Qualification work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of "Master" specialty 281 "Public Administration" - Polissya National University. Ministry of Education and Science of Ukraine, Zhytomyr, 2021

The study analyzes the theoretical and practical foundations of the formation and implementation of anti-corruption policy of the state, its regulatory and institutional support. Considerable attention was paid to the intensification of anti-corruption activities in Ukraine on the basis of foreign experience. The study focuses on the characteristics of anti-corruption models in European and other countries, analyzes the experience of anti-corruption policy in developed countries and areas of its use in the practice of preventing and combating corruption in Ukraine.

Key words: corruption, anti-corruption policy, corruption risks, public sphere, experience, legislation, model.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ	7
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ	16
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ З ВИКОРИСТАННЯМ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ	21
ВИСНОВКИ	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	31
ДОДАТКИ	35

ВСТУП

Актуальність дослідження. Еволюція державного устрою України, як її оцінює міжнародна спільнота, не створила умов для достатнього опору корупційним діям як посадових осіб, так і інших шарів населення. Сьогодні, в українському суспільстві відсутня достатня кількість публічних механізмів запобігання корупційним ризикам, а репресивні інституційно-правові інструменти, які залишились в спадщину від радянської системи, вже не працюють, тому що громадяни втратили надію використання влади для захисту своїх прав і свобод.

Корупційні дії високопосадовців стали нормою їх поведінки, інструментом «вирішення проблеми» в процесі реалізації корупційних інтересів при наданні публічних послуг, організації бізнесу, політичних та економічних діях тощо. У всіх шарах суспільства формується корупційна поведінка та культура, сприйняття корупції як суспільно корисного явища. Загострення в Україні проблем публічного управління заходами боротьби з корупцією робить актуальними дослідження реалізації антикорупційної політики з використанням зарубіжного досвіду.

Питання корупції та антикорупційної політики держави досліджувались українськими вченими, а саме: Г.С.Буряком, А.С.Гальчинським, В.М.Гейцем, В.С.Журавським, Я.М.Кашубою, Ю.В.Ковбасюком, О.Д.Маркеєвою, М.І.Мельником, О.М.Михальченком, Б.Л.Розвадовським та зарубіжними вченими: Г.С.Беккером, Д.Беллом, П.Друкером, Д.Кауфманном, С.Роуз-Аккермані, Дж.Соросом, Е.Тоффлером.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є обґрунтування теоретичних та практичних аспектів формування ефективної антикорупційної політики та заходів її реалізації на основі застосування успішного зарубіжного досвіду.

Поставлена мета передбачає вирішення задач:

- дослідити суть антикорупційної політики держави;

- визначити класифікаційні ознаки моделей антикорупційної політики, які застосовуються в державному управлінні;
- проаналізувати механізми реалізації антикорупційної політики в демократичних країнах;
- сформулювати шляхи удосконалення антикорупційної політики з застосуванням світового досвіду.

Об'єктом дослідження – процес формування та реалізації антикорупційної політики.

Предметом дослідження – виступає сукупність актуальних питань удосконалення механізмів антикорупційної політики в умовах демократизації публічного управління з використанням світового досвіду.

Методи дослідження. В роботі було використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, а саме: структурно-функціональний, аналізу і синтезу, наукового абстрагування, діалектичний, історичний, порівняльно-правовий, єдності логічного та історичного, аналогії, моделювання.

Публікації. За темою дослідження надруковано 3 наукових праці в матеріалах науково-практичних конференцій «», м. Житомир 2019.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Антикорупційна система держави формується у відповідності до діючих нормативно-правових актів та інституційного забезпечення механізмів публічного управління на основі міжнародних стандартів та кращих світових практик. В межах такої системи відбувається реалізація основних напрямів антикорупційної політики, яка спрямована на мінімізацію корупційних ризиків, створення умов для відкритого та чесного бізнесу, реалізацію положень Конвенцій ООН проти корупції. Держави-учасниці, у відповідності до антикорупційних принципів, здійснюють скоординовану політику протидії корупції, спрямовану на підвищення ефективності управління державною власністю. Корупційні дії в системі публічної влади пов'язані з підкупом публічних осіб, які порушують етичні, економічні, соціальні та політичні норми суспільних відносин та поведінки.

Корупційні дії, в сфері державної влади, пов'язані з використанням службового становища для отримання власної вигоди, це форма реалізації особистих корумпованих інтересів, що шкодить суспільним цілям, добробуту людей, економічному розвитку країни. Розвиток корупційних процесів в країні визначає особливості державної політики, її ціннісні орієнтири, засоби реалізації, порядок впровадження антикорупційних заходів, інституційне забезпечення, системи контролю.

Профілактика корупції, в сфері публічного управління, пов'язана з розробкою сукупності антикорупційних інструментів запобігання корупційним діям посадових осіб, через формування спеціалізованих інститутів та активізацію громадських організацій для розробки та реалізації шляхів вирішення проблем. Правова, організаційна, соціальна, політична складові реалізації заходів профілактики корупційним діям повинні проводитись на всіх рівнях публічного управління.

Посилення чинників корумпованості в системі публічного управління стало активно відбуватись під час соціальних, економічних та політичних перетворень в українській державі, в період коли вона перебувала в пошуках оптимальної стратегії протидії корупції, розробляла заходи для її стримування. Так, в 1995 році був прийнятий Закон України «Про боротьбу з корупцією», який окреслив коло корупційних діянь державних службовців та заходи протидії їм, вдосконалив норми адміністративного і кримінального законодавства, в суспільстві були створені спецпідрозділи боротьби з проявами корупції в правоохоронних органах тощо.[31]

Посиленню протидії корупції, як показує історичний досвід побудови демократії в Україні, сприяло прийняття відповідних програмних документів, це Національна програма боротьби з корупцією 1997 року, відома під назвою «Чисті руки», Концепція боротьби з корупцією. Разом з цим, слід констатувати відсутність сьогодні комплексного осмислення антикорупційної політики як пріоритетної функції держави і складової стабілізації суспільства.[23]

Теперішні органи центральної влади визнають, що корупція, особливо в умовах поглиблення соціально-політичної кризи в країні, є значною небезпекою для української державності і формує несприятливий імідж на рівні міжнародного співтовариства. Починаючи з 2014 року, усвідомивши недоліки «точкового» протидії корупції, було визначено необхідність системного впливу на посилення боротьби з корупційними проявами в публічному та приватному секторах. Ратифікація ряду міжнародних конвенцій по боротьбі з корупцією і злочинністю, обов'язала українську владу привести чинне законодавство у відповідність з міжнародними стандартами. Багато нововведень в сучасній державній політиці протидії корупції були розроблені з урахуванням стану і тенденцій боротьби та протидії корупції в світі.

На міжнародному рівні Україна сьогодні має статус країни з вкрай високими корупційними ризиками, це знижує її позиції в рейтингах

добročесності, що обмежує можливості ведення бізнесу, погіршує інвестиційний клімат, політичні та економічні відносини з країнами демократії. Авторитетні міжнародні інституції, а саме Transparency International визначає, що 2019 році індекс корупції в Україні 2,6 (за методологією цього дослідження, до країн з небезпечним рівнем добročесності належать ті, у яких значення індексу менше, ніж 3) рис.1.1 [16].

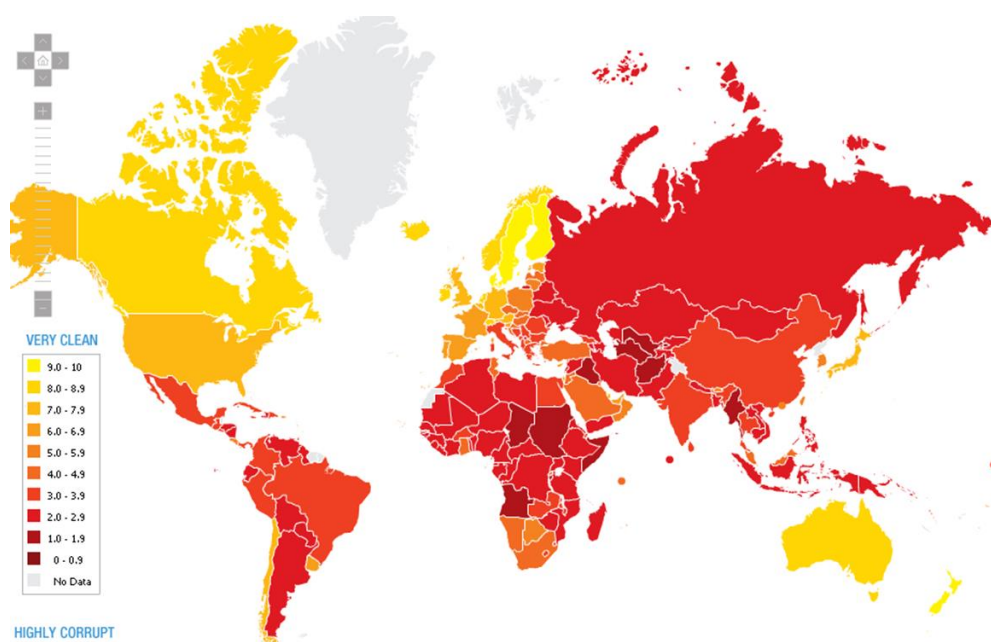

Рис. 1.1 Рівень корупції у світі в 2019 році.[16]

В 2020 році показник сприйняття корупції по Україні зріс на три бали і склав 33 із 100, таким чином, Україна опинилась на 117 місці з 180 держав у рейтингу CPI. На такому ж рівні в рейтинг у Єгипеті, африканській Есватіні, Непалі, Сьєрра-Леоні та Замбії. В першій десятці CPI в 2020 році показники сприйняття корупції Новій Зеландії та Данії, які мають 88 з 100. Високий індекс у Фінляндії-85, такі ж високі бали у Сінгапура, Швеції та Швейцарії [9].Індекси в Україні у 2020 р. Зросли на три бала за рахунок активізації діяльності антикорупційних інститутів , а саме суду суду, Національної агенції з питань запобігання корупції та інших інфраструктурних інститутів. На покращення показників вплинув також турборежим роботи Верховної

Ради, унормування правових питань по незаконному збагаченню, прозорість публічних закупівель, введення електронних реєстрів тощо [11].

Корупційні дії стали типовим явищем в системі соціальних відносин, набули системного характеру і в багатьох випадках підмінили офіційні нормативно врегульовані відносини.

Системність та організованість корупції проявляється, перш за все, у злагодженості корупційних дій в органах публічного управління, комплексності та взаємозалежності корупційних відносин, що включає в себе створення розгалужених мереж фінансового та матеріального хабарництва, яке носить постійний та системний характер. Системність проявляється і в проникненні корупції в більшість соціальних процесів, економіку, сферу державного управління, закріплення корупції як стереотипу поведінки на рівні свідомості обумовлюють необхідність комплексного характеру новацій в антикорупційній політиці України.

Інноваційними пріоритетами протидії корупції може стати зміщення традиційних адміністративно-наказових антикорупційних заходів в сторону профілактичного впливу на причини та умови поширення корупції за допомогою попереджувальних заходів. Такі зміни викликають необхідність посилення відповідальності всієї вертикалі управління, на відміну від показових санкцій до окремих чиновників. Інший пріоритет полягає у формуванні нових векторів антикорупційної політики в Україні, з метою забезпечення комплексності впливу на корупцію, відбувається паралельно з реформуванням економічних відносин і удосконаленням управління реформами кримінального судочинства, вдосконаленням механізмів доступу громадян до публічної інформації та отриманням юридичної допомоги.

Нові управлінські технології політики протидії корупції повинні застосовуватись, як питаннях її формування, так і реалізації. Основну групу суб'єктів формування антикорупційної політики складають вищі державні органи - Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів

України, яким належить виняткова прерогатива визначення внутрішньої і зовнішньої політики України, в тому числі антикорупційної.

Основні організаційні функції реалізації напрямів антикорупційної політики покладені на Раду національної безпеки і оборони України (РНБОУ), а також на створений в 2010 році Національний антикорупційний комітет, Бюро з питань антикорупційної політики, Національне агентство з питань запобігання корупції, Спеціальну антикорупційну прокуратуру, Генерального прокурора. Рада з нацбезпеки виконує роль координатора з вирішення безпекових проблем та питань підтримання обороноздатності країни та надає рекомендації Президенту України щодо: захисту національних інтересів, стратегій розвитку економіки, напрямів реформування інституційного забезпечення публічного управління в сферах підтримання обороноздатності країни, політиці, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах.

Національний антикорупційний комітет як консультативно-дорадчий орган при Президентові України здійснює системний аналіз стану корупції в Україні, розробляє антикорупційні заходи з метою гармонізації законодавства та усунення наявних суперечностей. Бюро з питань антикорупційної політики - самостійно забезпечує діяльність Урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики (ПУАП). Основними задачами Бюро є організація та інформування суспільства про діяльність ПУАП з підготовки пропозицій щодо формування та реалізації державної антикорупційної політики. Для цього, Бюро готує проекти висновків по антикорупційній експертизі проектів нормативно-правових актів, забезпечує розміщення в ЗМІ матеріалів, що стосуються питань запобігання та протидії корупції; розглядає звернення громадян.

Зміни інституціонально-правової складової антикорупційної політики є ключовою особливістю сучасного етапу щодо боротьби з корупцією в Україні, яка реалізується через активізацію процесу реформування вітчизняного антикорупційного законодавства (рис.1.2.), зокрема прийняття

Закону України «Про запобігання корупції» 14.10.2014 року. Перш за все, слід зазначити, що нова законодавча база протидії внесла корективи в розуміння сутності корупції. Крім корупції як виключно чиновницької проблеми, закон визнає корупційними правопорушеннями дії фізичних і посадових осіб, що представляють юридичну особу, при наданні та пропозиції неправомірної вигоди службовцю, розширила можливості громадськості в доступі до публічної інформації, посилила конкурсні вимоги та ступінь відповідальності для посадових осіб у протидії корупції.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

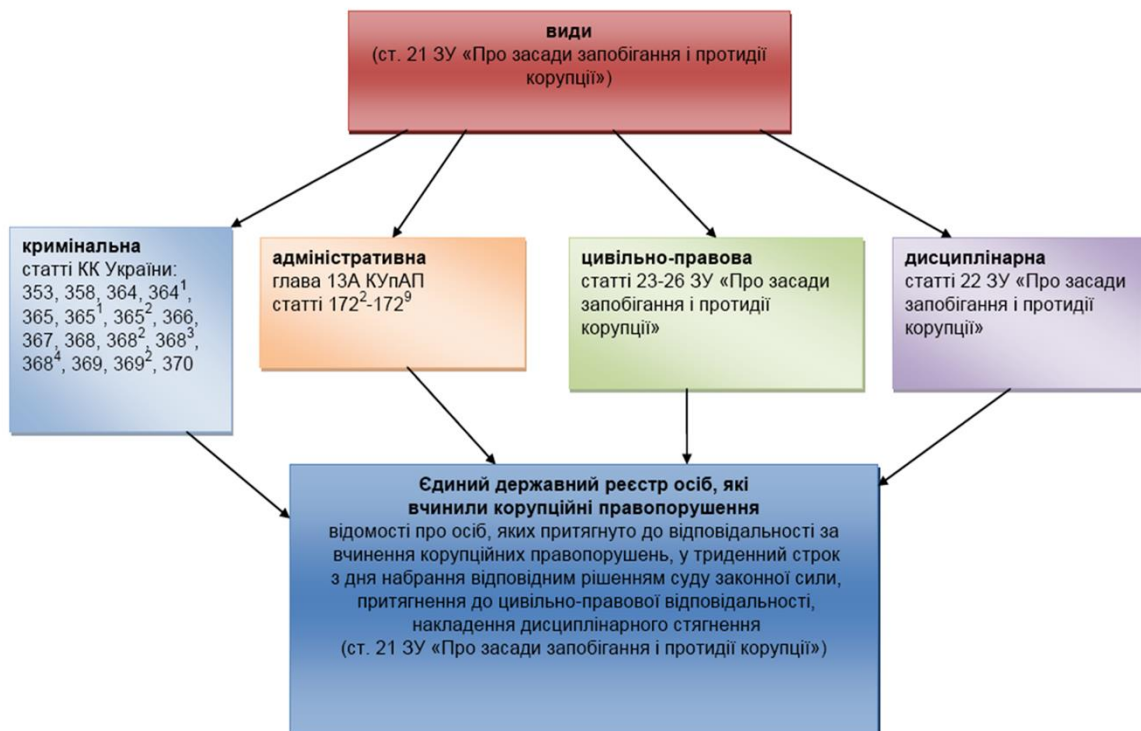

Рис. 1.2. Нормативно-правове забезпечення відповідальності за корупційні правопорушення[7]

Позитивно відображається на реалізації антикорупційної політики посилення громадського контролю над антикорупційними інститутами, так затверджено створення Громадської ради, що сформована на основі прозорого конкурсу. Комісія створена Громадською радою, для оцінки

діяльності Національного агентства, має доступ до інформації та документів, може проводити інтерв'ю з працівниками всіх органів, робити запити тощо. Створено також органи внутрішнього контролю з метою забезпечення доброчесності діяльності антикорупційних органів, які здійснюють моніторинг, контроль, службові розслідування.

Важливою інновацією законодавчих актів в боротьбі з корупцією є збільшення кількості суб'єктів, що несуть відповідальність за корупційні правопорушення в приватних сферах, сьогодні це особи, які не тільки надають публічні послуги, але і особи, які постійно або тимчасово займають високі посади в юридичних установах приватного права незалежно від організаційно-правової форми. Кримінально-правові акти забезпечують попереджувальний вплив при дотриманні принципу невідворотності кримінальної відповідальності. Значна кількість законодавчих ініціатив мають профілактичний характер.

Вперше на законодавчому рівні, визначено поняття конфлікту інтересів, виникнення якого передбачає низку обмежень для посадових осіб по використанню посади та інших привілей. У сфері фінансів законодавство визначає обов'язкове подання декларації не лише про майно, доходи, але і витрати, а також зобов'язання фінансового характеру. Вперше в законодавстві і практиці була передбачена необхідність здійснення антикорупційної експертизи.

З іншого боку, аналіз сучасної криміногенної ситуації показує, що ряд напрямів антикорупційних заходів ще не реалізовані. На наш погляд, стратегічно значимими і які вимагають розробки є наступні напрямки антикорупційної політики України:

1. Забезпечення системного моніторингу рівня корупції в державі в різних сферах суспільних відносин з метою об'єктивізації даних про корупційну ситуації в найбільш уразливих сферах.

2. Посилення ступеня прозорості функціонування державної служби. Доцільним в цьому плані було б максимально можливе усунення «людського

фактора».

3. Формування нового кодексу етики та культури поведінки публічної служби.

4. Удосконалення чинного законодавства про відповідальність за корупційні діяння, зокрема встановлення відповідальності за підкуп суддів.

5. Формування антикорупційної правосвідомості службовців і громадян. Хоча звичка населення вирішувати проблеми за допомогою корупційних дій часто згадується як виправдана дія, якщо це прискорює вирішення власних справ.

8. Рішення проблеми інституційного забезпечення антикорупційної політики.

9. Налагодження міжнародного співробітництва в зв'язку поширенням міжнародної корупції.

Координацію діяльності міжнародних організацій у протидії корупції здійснює Організація Об'єднаних Націй (ООН). Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, в тому числі пов'язану з корупцією, яку Україна ратифікувала у 2006 році, це багатосторонній міжнародний договір боротьби зі злочинністю який визнав корупцію злочином міжнародного масштабу [31, с.31–54].

Стаття 9 Конвенції визначає, «що кожна держава-учасниця на власний розсуд і відповідно до правової системи вживає законодавчих, адміністративних або інших ефективних заходів для запобігання і виявлення корупції, а також заходів щодо забезпечення ефективних дій органів у сфері запобігання і виявлення корупції, через створення умов, для публічних органів, незалежної поведінки та можливості прийняття самостійних управлінських рішень» [32, с.17–18].

Таким чином, формування та реалізація антикорупційної політики в Україні, повинно було злагоджено з діями Ради Європи, яка підготувала й уклала дві європейські антикорупційні конвенції, а саме кримінальну та цивільну, створила спеціалізований контрольний орган за дотриманням

антикорупційних стандартів у Групі держав проти корупції (ГРЕКО). Кримінальну Конвенцію Ради Європи про боротьбу з корупцією було укладено 27 січня 1999 р. у Страсбурзі, яку Україна ратифікувала в 2006 р. [30]. Підсумовуючи можна визнати, що Кримінальна та Цивільна Конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією відіграють важливу роль у зменшенні проявів корупції не лише в країнах Європи, але і у всьому світі.

РОЗДІЛ 2.

АНАЛІЗ МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Механізми реалізації антикорупційної політики формуються з врахуванням особливостей системи публічного управління, так в тоталітарних режимах вся повнота влади концентрується в руках однієї особи та передбачає жорстку ієрархію прийняття рішень і відповідальності за корупційні дії на основі примусу. В країнах демократії основою публічного управління є влада народу, яка передбачає партисипацію механізмів прийняття рішень, визначає їх прозорість, відкритість та нові форми відповідальності.

Режими жорсткого адміністрування антикорупційних заходів визначаються постійним систематичним контролем держави за поведінкою посадових осіб і жорсткими запобіжними заходами попередження проявів корупції. Застосування таких механізмів передбачає пряму залежність між рівнем владних повноважень та рівнем кримінальної відповідальності, яка збільшується в залежності від посади і повноважень. Олігархічна антикорупційна політика будується за принципом «свій – чужий», в ній захищаються «свої», але відповідно до «чужих» формуються компромати які сприяють притягненню до кримінальної відповідальності.

Така політика орієнтується на пошук хабарників серед опозиціонерів з метою підвищення рейтингу владної команди, це політична зброя якою за допомогою грошей вирішуються питання концентрації влади та отримання корупційної вигоди. Корупціонери, в такій моделі, найчастіше відкуповуються і далі беруть участь у корупційних діях, також олігархи змушують державні органи та органи місцевого самоврядування діяти за їх правилами розставляючи своїх людей на різних гілках влади.

Ліберальна політика запобігання корупції визначається повною відсутністю відповідальності за корупційні дії, вона має місце в перехідні

періоди безвладдя викликаного кризою політичної та інших систем, коли влада неспроможна виконувати управлінські функції, або усвідомлено провокує кризу в суспільстві задля зміни системи. Політика подолання корупції на основі демократичних принципів будується виключно в демократичній системі публічного управління. Основою такої моделі є високі норми права, етики, моралі, домінування індивідуальних громадських цінностей перед загальнодержавними, наявність повної відповідальності центральних та місцевих влад перед кожною людиною, публічного громадського контролю за діями посадових осіб, компромісів у визначенні пріоритетних напрямів подолання корупції.

Антикорупційна політика в більшості країн Західної Європи визначається радикальною негативною реакцією на корупційні дії всіма суспільними інститутами, цьому сприяє висока ступінь політичної та соціальної культури громадян, дотримання демократичних традицій європейцями, реалізація принципів верховенства права. Західне суспільство сформувало модель протидії корупції, в якій фінансово-політичні групи легко знаходять компроміси в питаннях розвитку держави, інструментах узгодження державних та приватних інтересів, зберігаючи основні демократичні цінності, принципи, моральні та етичні норми.

Принципи азійської антикорупційної політики ґрунтуються на втіленні в публічні дії вікових сімейних, земельних, етнічних, та національних традицій, це тотальний державний контроль за сферами життєдіяльності всіх громадян. Наприклад в Китаї, покарання за корупційні дії не обмежується тюремним ув'язненням, а карається смертною карою через розстріл. [31]. Також, здійснюється конфіскація майна, позбавлення робочого місця, привселюдне каяття тощо. Разом з тим, хабарник це важливий суб'єкт обслуговування бізнесу, тому давати хабар бізнесмену обов'язок чиновника.

Особливістю латиноамериканської антикорупційної політики є пасивність державних інститутів щодо розростання тіньового сектору економіки, це сприяє посиленню могутності кримінальних угруповань та

викликає політичну кризу, приводить до встановлення диктаторських режимів. В країнах Африки власність розпродається основним фінансово-бюрократичними групами й економічними кланами, що приводить до виникнення олігархічного компромісу, який руйнує демократію, монополізує економіку в інтересах олігархів і практично робить неможливими антикорупційні дії. Прикладом локалізованої моделі запобігання та боротьби з корупцією є Сінгапур, де за допомогою жорстких антикорупційних заходів, спрямованих на відокремлення чиновників від прибуткового бізнесу, владі вдалось звести до мінімуму рівень корупції в суспільстві. [11, с.101].

Інструменти “батоба і пряника” застосовуються в реалізації антикорупційної політики в США, Канаді, країнах Європи, Японії, вона ґрунтується на поєднанні довготривалих, витратних неефективних програм профілактики корупційної поведінки з максимально жорсткими покараннями за корупційні дії. Країнам Сходу та Азії характерна модель тотальної війни з корупцією в якій поєднуються жорсткі заходи боротьби зі створенням світоглядної основи неможливості корупційних дій в суспільстві. Така модель забезпечує швидкі позитивні зміни, але її реалізація потребує потужного репресивного апарату, жорсткого адміністрування.

Псевдоліберальна антикорупційна політика типова для країн, що розвиваються. Корупцію модель визначає як природне явище, що може контролюватись виключно одинокими заходами, які тільки обмежують її рівень. Реалізація моделі пов’язується з історичними напрацюваннями механізмів протидії корупції суспільством, що є нормальним явищем яке відображає розвиток системи управління антикорупційними заходами. Модель виправдовує корупційні способи первинного накопичення капіталу.

Проблемою більшості антикорупційних дій є недостатня динаміка їх реалізації. Органи які реалізують модель, в більшості випадків, обмежуються основному лише фіксацією факту корупційних дій, але не акцентують увагу на подоланні взаємодії корупційних груп.

Українська система державного управління отримала в спадщину від пострадянської системи ряд рис, що забезпечує державним службовцям отримання високих зарплат з державного бюджету, які іноді в сотні разів перевищують середні доходи громадян, розширює можливості одержання додаткових винагород з боку “споживачів”, що робить не результативними любі реформаторські дії держави. В сучасних умовах, інститутам що займаються реалізацією антикорупційної політики потрібно створити умови які зроблять моделі запобігання корупції реалістичними, наближеними до конкретних умов, можливими до застосування, забезпеченими кваліфікованими кадрами в сфері боротьби з корупцією.

Проведений аналіз особливостей антикорупційної політики різних країн, свідчить про необхідність комплексного вирішення ряду проблем пов'язаних з результативністю їх реалізації в Україні. За думкою вчених і практиків, ефективні антикорупційні заходи можуть бути забезпечені антикорупційними органами через:

- раціоналізацію основних функцій державних службовців та оптимізація їх кількості;
- забезпечення реальних умов для оскарження дій вищих інстанцій, та вчасного реагування на них;
- посилення підзвітності працівників органів влади;
- розмежування функцій державних та місцевих влад;
- утвердження на законодавчому рівні партнерства державних органів влади та приватного сектору.

Таким чином, досвід країн в питанні реалізації антикорупційної політики показує, що викоринити корупцію авторитарними методами, через диктаторські дії практично не можливе. Репресії спрямовані на подолання корупції в сфері державного управління можуть викликати протилежні наслідки, зробити корупційні дії більш прихованими. Даний висновок підтверджується теорією “раціонального злочину” Г.С.Беккера, відповідно до якої «страта корупціонерів призводить до підвищення ризику покарання

за корупційний вчинок та автоматично означає різке підвищення суми хабаря» [33]. Для подолання ризиків корупції сьогодні Україні потрібно імплементувати повноцінну судову реформу, не допустити локалізації в публічних закупівлях, активізувати інститути громадянського суспільства у подоланні корупції тощо.

РОЗДІЛ 3.

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ З ВИКОРИСТАННЯМ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Результати дослідження механізмів реалізації антикорупційної політики в Канаді, Швеції, Німеччині, Франції, Голландії, Данії, Фінляндії показали низький рівень корупційних дій у системі державного управління, що відображає результативність застосування моделей подолання корупції. Вагому роль в досягненні таких позитивних результатів по зниженню рівня корупції в державних органах влади є підвищення ступеня прозорості, відкритості, публічності проведення антикорупційних заходів на основі демократичних принципів та широкої участі громадськості.

З іншого боку, удосконалення моделей антикорупційної політики в демократичних країнах пов'язане з посиленням ступеня підзвітності і відповідальності органів влади перед суспільством. Інноваційний характер моделям антикорупційної політики надає розвиток процесу діджиталізації публічного управління, поява електронного уряду, електронних декларацій, електронних публічних послуг, що робить дії влади публічними і унеможливорює корупцію.

Сьогодні найменші показники корумпованості показують Данія, Нова Зеландія, Фінляндія, Швеція, в яких визначається низька кількість проявів корупції, корупційні дії якщо і виникають, то носять тимчасовий, несистемний характер і не загрожують національній безпеці держави та розвитку демократії. Ряд країн відображає досить значний вплив корупції на політичне, економічне та соціальне життя суспільства.

До наступної групи належать держави, які характеризуються масштабними, системними, організованими проявами корупції, що негативно впливає на всі сфери суспільної життєдіяльності. Корупційні дії перетворюються в закономірність функціонування системи державного управління, зловживання службовим становищем представниками органів

влади з метою отримання вигоди стають системним явищем, суспільство до такого криміналу починає ставитись як до норми поведінки чиновника, населення в своїх діях відтворює стереотип поведінки корупціонера. «У цих державах корупція є системним елементом управління, тому якщо в них цей елемент вилучити з управлінського процесу, управління державою буде втрачене» [27].

Публічна сфера України, у зв'язку з рядом суб'єктивних та об'єктивних довготривалих чинників, без сумніву може бути віднесена до даної групи країн, в яких корупція стала найактуальнішою небезпекою на національному та локальних рівнях, проблемою політичного, економічного та соціального розвитку суспільства (Рис.3.1) . Світовий досвід показує, що перехід до постіндустріального суспільства може сформувати нові інноваційні моделі антикорупційної політики, які можуть бути застосовані і в Україні.

Рис.3.1.Україна в індексі сприйняття корупції.[11]

Україна сьогодні, займає одне з провідних місць в світі в сфері розвитку інформаційних технологій, але не використовуючи їх в

антикорупційній політиці, залишається однією з найбільш корумпованих країн. Індекс сприйняття корупції у Фінляндії найвищий серед розвинених країн, вона залучена до розробки і впровадження основних нормативних документів антикорупційних заходів ЄС. Важливими принципами імплементації рішень ЄС з питань антикорупційної політики у Фінляндії є виваженість та послідовність процесу прийняття управлінських рішень, комплексне поєднання нормативно-правової бази країни з загальноєвропейським законодавством.

Фінляндія, як і більшість країн розвиненої демократії, ефективність використання антикорупційних моделей забезпечує через посилення «взаємодії права, громадянського суспільства, традицій і цінностей нації. У фінській правовій системі відсутнє поняття “корупція”, а замість терміну “боротьба з корупцією” на законодавчому рівні визначено принципи запобігання та застереження вчиненню злочинів. Кримінальний Кодекс країни передбачає штрафи та інші санкції » [29, с.71–75].

Успішну модель запобігання та боротьби з корупцією реалізовано в Сінгапурі, який у рейтингу ТІ в 2019 р. посів 7-ме місце. Першим кроком до досягнення ефективності було максимальне спрощення процедури ухвалення управлінських рішень та ліквідація суперечностей в нормативно-правовому забезпеченні антикорупційних заходів. Функції попередження та боротьби з корупцією закріплені з 1952 року за Сінгапурським Бюро з розслідувань корупційної діяльності, яке забезпечує антикорупційні заходи відносно зловживань чиновниками найвищого рівня управління та проводить профілактичну роботу серед населення.

Закон “Про запобігання корупції” надає Бюро широкі владні повноваження, а саме робота зі скаргами, аналіз протиправних дій і державних службовців та державних установ, розробка механізмів боротьби з корупцією, підбір кадрів в органи державної влади, профілактика корупційних дій, державні закупівлі тощо. Бюро має максимум імунітету недоторканності та незалежності від владних структур, директорська посада

це прерогатива президента, він також затверджує заступника директора, його помічника, спеціальних слідчих. Новий етап антикорупційної політики, що розпочався в кінці ХХ ст. характеризується активною розробкою стандартів якості бюрократичних структур.

Реформи проводяться владою “зверху до низу”, їх особливістю на сучасному етапі є широке застосування інструментів мотивації, яка повинна змусити чиновника відмовитись від хабарництва та інших корупційних дій. Посадові особи органів влади отримують заробітну платню на рівні доходів приватних топ-менеджерів. В Сінгапурі сучасна антикорупційна модель базується на принципах: ефективності діяльності кримінальної юстиції, ефективності антикорупційних законів, ефективності судочинства; ефективності публічного управління.

Англійська антикорупційна політика держави має розвинені механізми державного управління антикорупційними заходами через ефективне та стале нормативно-правове забезпечення. Уже 1889 р. в країні був прийнятий закон орієнтований на зменшення корупційних дій в органах державної влади, в який були внесені доповнення в 1906 та 1916 роках. До сучасних нормативно-правових актів реалізації антикорупційної політики в Великобританії належить закон “Про боротьбу проти тероризму та про забезпечення державної безпеки” прийнятий в 2000 році. [21, с.100]. В країні на законодавчому рівні посилено боротьбу з хабарництвом, що знайшло підтвердження в законі «Про боротьбу з хабарництвом» 2011 року, де передбачається жорстка відповідальність посадовців та вважається корупційною дією «пропозиція хабара; отримання хабара, пропозиція хабара держслужбовцеві будь-якої іноземної держави; потурання комерційної організації хабарництву» [23, с.8].

Законом вводиться поняття – «особа, пов’язана з комерційною організацією» і покладається кримінальна відповідальність як на посадових осіб так перед бізнесом за корупційні дії. В середині дев’яностих років ХХ століття, також створюється «Бюро боротьби проти шахрайства в особливо

великих розмірах (Serious Fraud Office, СФО)», що управляє слідчими діями і кримінальними переслідуваннями корупціонерів в сфері фінансового шахрайства високих посадових осіб [31].

В рейтинговому списку ТІ, Норвегія, в 2020 році, посіла шосте місце в індексі сприяння корупції та увійшла до країн з високим ступенем постіндустріальних перетворень та низькою корупцією. Ефективності реалізації моделі запобігання корупції в Норвегії сприяла висока моральна відповідальність представників органів державної влади, значна ступінь незалежності проведення антикорупційних заходів, досконала система контролювання дій антикорупційних органів державою, відкритість та прозорість інструментів публічного управління [31, с.91].

Норвезьким національним управлінням по розслідуванню і кримінальному переслідуванню злочинності (ОКОКРІМ) проводиться значна робота по запобіганню корупційних дій та профілактики створення корупційних схем високо компетентними фахівцями. Поліція та органи кримінального переслідування задіяні в управлінні антикорупційними заходами. Значну роль в антикорупційній моделі Норвегії відведено прокурорській службі [31].

Індекс сприяння корупції в США, у 2020 році, знаходився на рівні вісімнадцятої позиції, позитивні результати були досягнуті завдяки створенню Національної ради по боротьбі з організованою злочинністю та впровадження загальнонаціональної програми заходів антикорупційного спрямування. В Америці було розроблено національну стратегію боротьби із злочинністю, реалізація якої безпосередньо здійснюється Федеральним бюро розслідувань (ФБР). Міністерство фінансів США через таємну службу, проводить ряд програм по боротьбі та запобіганню корупції у фінансово-економічній сфері держави. Програма боротьби з організованою злочинністю розроблена федеральним урядом США ініціювала створення організації “Ударні сили”, яка виявляє факти корупції та організованої злочинності, займається пошуком доказів корупційних дій тощо [30].

Німеччина в рейтинговому списку сприяння корупції на десятому місці серед розвинених країн, антикорупційна стратегія німецької влади, яка побудована на основ дієвих законодавчих, організаційних, управлінських заходів практично зробила неможливими корупційні дії посадових осіб. Так, ефективними антикорупційними інструментами є створення урядом реєстру корумпованих фірм, яким забороняється виконувати державні замовлення і які знаходяться під посиленням контролем влади.

Німецький уряд мінімізував можливості отримання прибутку за допомогою корупційних дій та обмежив шляхи витіснення конкурентів, заборонив державне фінансування та субсидювання. Основна частина корупційних справ базується на анонімних повідомленнях. Владні структури готують атласи корупційних загроз, кожний орган підлягає внутрішній ревізії, робочі групи з профілактики корупційних правопорушень керівних органів входять до складу сенату та урядів федеральних земель.

Дослідження показало, що постіндустріальні країни показують велику кількість підходів до формування і реалізації антикорупційної політики на основі унікальних моделей які відповідають ментальності, традиціям кожної з них. Аналіз різних підходів дозволив визначити ряд особливостей, що визначають функції спеціалізованих антикорупційних інститутів та специфіку антикорупційних моделей : перша модель характеризується багатофункціональністю діяльності антикорупційних органів, що наділені широкими повноваженнями в правоохоронній сфері протидії корупції, наступна модель передбачає спеціалізацію діяльності і функцій органів управління боротьбою з корупцією, для третьої моделі типовим чинником є створення інститутів запобігання корупції, формування антикорупційної політики і її реалізації.

Позитивною стороною багатофункціональної моделі є комплексне вирішення актуальних проблем протидії корупції на основі поєднання превентивної, репресивної та освітньої складових. Спеціалізовані моделі передбачають розвиток різноманітних форм спеціалізації у сферах досудових

розслідувань та кримінальних переслідувань. Інституції другої моделі, на відміну від першої, є менш незалежними, але дають більшу якість та ефективність за рахунок спеціалізації діяльності антикорупційних органів.

Третя антикорупційна модель має найбільше форм та інструментів застосування різноманітних інститутів влади з різними рівнями незалежності та архітектонікою організації. До неї входять інститути які несуть відповідальність за обґрунтованість наукових досліджень в сфері корупції, покращення антикорупційних законів, визначення ступеня ризику корупційних дій, співробітництво на міжнародному рівні та комунікацію з громадянами. Вона включає контролюючі структури, які несуть відповідальність за конфлікт інтересів, стан декларування доходів, моніторингові дії, антикорупційну стратегію та тактику відповідно до особливостей та етапу реалізації антикорупційної політики.

Таким чином, дослідження світового досвіду шляхів досягнення ефективності антикорупційної політики та діяльності антикорупційних інститутів показало, що моделі будується на верховенстві права, повній відповідальності антикорупційних органів за результати розслідувань зловживань владою, забезпеченні їх незалежності та підзвітності. Для впровадження результативних антикорупційних моделей Україні потрібне виважене законодавство, збалансоване інституційне забезпечення, реалізація принципів прозорості, відкритості та відповідальності антикорупційних органів в питаннях призначення фахівців, фінансування, розподілу повноважень, співробітництва з громадянським суспільством та суб'єктами ринку.

Адаптація досвіду антикорупційної політики демократичних країн до українських реалій пов'язана з врахуванням результатів найкращих практик, причин не результативності заходів, шляхів впровадження універсальних моделей запобігання та боротьби з корупцією. Потрібно врахувати особливості сучасного етапу демократизації українського суспільства, перехідний характер економічних процесів в Україні, глобалізаційні зміни на

світовій арені. Просте копіювання успішних моделей не дасть позитивних результатів, Україні потрібна унікальна модель протидії ендемічній корупції та власні національні інститути реалізації політики.

ВИСНОВКИ

1. В кваліфікаційній роботі визначено особливості формування та реалізації сучасної антикорупційної політики України в умовах суспільних трансформацій. Зроблено акценти на інструментах, які використовуються в різних країнах світу з метою подолання явища корупції у всіх сферах життєдіяльності.

2. В дослідженні представлені концепції та інструменти сучасної антикорупційної політики в різних країнах. Вони можуть бути представлені як тоталітарні, в яких здійснюється системний контроль за діями посадових осіб та жорстка реакція державних структур на відхилення норм суспільної поведінки, авторитарні які будуються на вибірковій відповідальності та реалізуються відповідно до вказівок “керівника, олігархічні, які діють за принципом відповідальності «свій – чужий», ліберальні в яких практично відсутня відповідальність та покарання за корупційні дії.

3. Євроінтеграційний вектор України визначає напрями формування та реалізації антикорупційної політики з орієнтацією на демократичні моделі, які ґрунтуються на верховенстві права, відповідальності посадових осіб, громадському контролю за владними структурами, діалозі між владою та громадянським суспільством щодо напрямів антикорупційної політики.

4. В залежності від пріоритетів, які визначає антикорупційна політика, її моделі можна поділити на західноєвропейські, в яких корупція сприймається суспільством як аномалія, азійські, що будуються на повному, тотальному контролі над суспільними процесами, африканські, які стримують демократичні перетворення на користь посиленню монополізму олігархів та латиноамериканські з домінуванням криміналітету та тіньової економіки.

5. Владним структурам, при реалізації антикорупційної політики, потрібно відмовитись від систем побудови публічного управління за принципами “батоба і пряника” типові для західних демократій, в яких

поєднуються довготривалі, не завжди ефективні програми профілактичних дій проти корупційних схем з максимально жорстким покаранням, «тотальної війни» типові для країн Сходу, що передбачають поєднання жорстоких заходів боротьби з корупцією зі створенням ідеологічної основи несприйняття корупції в суспільстві та «псевдоліберальні» типові для країн що розвиваються на етапі розвитку, на якому корупція виступає як природне явище, яке можна контролювати лише до певного рівня за допомогою окремих заходів не порушуючи ринкові механізми.

6. Доведено, що для українського суспільства, на сучасному етапі, харак терна олігархічна модель протидії корупції, що визначається високим ступенем корумпованості бюрократичних інститутів, відсутністю прозорості в реалізації антикорупційних заходів, невизначеністю суб'єктів відповідальності за корупційні зловживання, використанням державного механізму як інструменту реалізації корупційних інтересів, пасивністю суспільства в антикорупційній політиці.

7. Трансформаційні процеси в українському суспільстві закладають принципово нові можливості формування та реалізації інноваційних підходів до антикорупційної політики, подолання корупції в Україні на основі модернізації механізмів оцінки корупційних ризиків в публічній сфері, підвищення рівня життя населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белл Д. Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века. *Центр исслед. постиндустр. о-ва*, 2007. 304 с.
2. Запобігання та протидія корупції : навч. посіб. А. М. Михненко, О. В. Руснак, А. М. Мудров, С. О. Кравченко та ін. Київ : НАДУ, 2012. 529 с.
3. Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у сучасний період: монографія О. Ю. Бусол. Київ : Ін Юре, 2014, 564 с.
4. Флейчук М. І. Легалізація економіки та протидія корупції у системі економічної безпеки: теоретичні основи та стратегічні пріоритети в умовах глобалізації М. І. Флейчук. Львів : Ахілл, 2008. 660 с.
5. Журавський В. С. Корупція в Україні – не політика : монографія В. С. Журавський, М. І. Михальченко, О. М. Михальченко; Ін-т політ. і етнонац. Дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : Фенікс, 2007. 408.
6. Соловйов В. М. Запобігання і протидія корупції в державному управлінні України : монографія В. М. Соловйов. Київ : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2012. 508 с.
7. Нижник Н. Р. Теоретичні аспекти державного управління : [монографія] Н. Р. Нижник, С. П. Мосов. Чернівці : Технодрук, 2011. 248 с.
8. Борьба с коррупцией в сфере государственных услуг. Хроника реформ в Грузии Междунар. банк реконструкции и развития ; Междунар. ассоциац. развития. Washington : The World Bank, 2012. 108 с.
9. Поуп Дж. Борьба з корупцією : елементи системи державної непідкупності Дж. Поуп. Рівне : ТОВ “Планета-друк”, 2011. 488 с.
10. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы : пер. с англ. О. А. Алякринского С. Роуз-Аккерман. М. : Логос, 2003. 356 с.
11. Маркеева О. Д. Подолання корупції в Україні: проблемні питання [Електронний ресурс] О. Д. Маркеева Борьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2008. № 18. Режим доступу :

http://www.nbuuv.gov.ua/portal/soc_gum/bozk/18text/g18_16.htm/.

12. Кашуба Я. М. Корупція та відповідальність за корупційні діяння Я. М. Кашуба; Ін-т соціогуманет. пробл. людини Захід. наук. центру НАН України і МОН України. Львів : ПАІС, 2007. 110 с.

13. Державна політика : підручник Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. Київ : НАДУ, 2014. 448 с.

14. Богуш Г. И. Конвенция Объединенных Наций против коррупции / Г. И. Богуш Весн. Моск. Ун-та.. – 2006. – № 3. – С. 22–39. – (Сер. 11 : Право).

15. Візір А. М. До питання про створення контрольного механізму конвенції ООН проти корупції: співвідношення глобального та регіонального механізмів А. М. Візір Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. Вип. 1. Луганськ : Луган. держ. ун-т внутр. справ, 2007. С. 63–70.

16. Домбругова А. Міжнародне співробітництво у сфері боротьби з корупцією А. Домбругова Юрид. вісн. України. 2007. 13–19 січ. (№ 2). С. 12.

17. Статут Організації Об'єднаних Націй. Міжнародне право в документах за заг. ред. М. В. Буроменського. 2-ге вид., виправл. і доповн. Харків : Мачулі, 2006. С. 160–170.

18. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції: [Закон України від 18 жовт. 2006 р. № 251-V] Офіц. вісн. України. 2006. – 15 листоп. (№ 44). С. 10. Ст. 2938.

19. Про ратифікацію Кримінальної Конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією : Закон України від 18 жовт. 2006 р. № 252-V Офіц. вісн. України. 2006. 15 листоп. (№ 44). С. 41. Ст. 2939.

20. Цивільна Конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією: [Конвенція РЄ, Міжнар. док. від 4 лист. 1999 р.] Міжнародно-правові акти у сфері протидії корупції : Зб. док. / пер. з іноз. мов ; заг. ред. В. М. Литвина. Київ : Парламент. вид-во, 2012. – 624 с.

21. Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією :

Закон України від 16 бер. 2005 р. № 2476–IV Офіц. вісн. України. 2005. 22 квіт. (№ 14). С. 19. Ст. 701.

22. Про запобігання корупції Закон України від жовт. 2014 р. Офіц. вісник України. 2014. (№ 87). С. 156.

23. Міжнародно-правові акти у сфері протидії корупції : зб. док. : пер. з іноз. мов заг. ред. В. М. Литвина. – Київ : Парламент. вид-во, 2012. 624 с.

24. Конституція України: [URLhttp://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80)

25. Гурковський В. І. Зарубіжний досвід формування інформаційного суспільства : перспективи адаптації в Україні. *Публічне управління: теорія та практика* 2010. № 2. С.51–57.

26. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939 Офіц. вісн. України. 2011. 8 лют. (№ 10). С. 29. Ст. 446.

27. Фоміна М. В. Корупція: сутність, причини, методологія оцінки. 2012. № 2 (37). С. 36–44.

28. Балувев Б. В. Яка корупційна модель потрібна Україні URL: <http://portal.lviv.ua/article/2012/09/21/000302.html>.

29. Корупція : теоретико-методологічні засади дослідження кер. авт. кол. доц. І. О. Ревак. Львів : ЛьвДУВС, 2011. 220 с.

30. Болл Ф. Критическая масса: как одни явления порождают другие. Москва : Гелеос, 2008. 522 с.

31. Coomaraswamy A. (ed.) *Essays in Post-Industrialism: A Symposium of Prophecy Concerning the Future of Society* A. Coomaraswamy (ed). – London : [s. n.], 1914.

32. Penty A. *Old Worlds for New : A Study of Post-Industrial State* A. Penty. London : [s. n.], 1917.

33. Penty A. *Post-Industrialism* A. Penty. – London : [s. n.], 1922.

34. Riesman D. *Leisure and Work in Post-Industrial Society* D. Riesman *Mass Leisure* / Eds. E. Larrabee, R. Meyersohn. – Glencoe : [s. n.], 1958. P. 363–385.